

Biedermann Zsuzsanna: Migráció Szubszaharai¹ Afrikából

Magyarországra és Európába

Bevezetés

Szubszaharai Afrikából évtizedek óta indulnak menekültek Európa felé a konfliktusok, elnyomó rezsimek és megélhetési nehézségek miatt, azonban 2011-ig (az Arab Tavasz kezdete) az észak-afrikai rezsimek többé-kevésbé képesek voltak útját állni a menekültáradatnak. Az Európa felé irányuló migrációban kulcsszerep jut Líbiának, amely a Nyugat-Afrikából és Afrika szarváról érkező bevándorlók gyűjtőhelye. A 2011-es forradalom óta Líbia több mint 1700 kilométeres tengerpartja gyakorlatilag ellenőrizetlen, ezért a líbiai kikötők (Tripoli, Bengázi) a Földközi-tengeren át Európába induló illegális bevándorlás fő kiindulópontjaivá váltak (Frontex, 2015).

A Líbiából kiáramló fekete-afrikai migránsok menekülését előmozdító tényezők

Líbiában 2011 elején becslések szerint két és fél millió vendégmunkás dolgozott, közülük mintegy másfél millió illegálisan. (UNHCR, 2011) A hatmillió lakosú Líbiában élő külföldiek között a Nemzetközi Migrációs Szervezet adatai szerint jelentős volt a szubszaharai Afrikából származók aránya² (fő kibocsátó országok: Eritrea, Szomália, Niger, Csád, Mali, Nigéria, Gambia, Ghána) (International Organization for Migration/IOM, 2011).

¹ Szubszaharai Afrika: A Szaharától délre eső területek, korábbi nevén Fekete-Afrika Magyarországra folyamatosan érkeznek szubszaharai afrikai menedékkérők.

2015 júniusáig csak az afgán, szíriai, koszovói, pakisztáni, iraki menedékkérőkről tettek közzé külön statisztikát, más országok menedékkérőit „egyéb” kategóriába sorolták a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal statisztikáinak készítésekor. Ezen statisztikák alapján Magyarországra 2014 első félévében 1429 fő, a menedékkérők 26,29%-a érkezett egyéb országokból, míg 2015 első félévében 7478 fő, az összes kérelem 11,2%-a származott egyéb országok állampolgáraitól. Az „egyéb” kibocsátó országok között találhatók szubszaharai Afrika országai is.

2015 júliusában Magyarországon 31.287 menedékkérelemből 1442 kérelem szubszaharai Afrikából (a menedékkérők 4,609%-a) érkezett, magas számban a Kongói Köztársaságból, Nigériából, Eritreából, Szomáliából, Szudánból és Kamerunból.

2015 augusztusában 47.094 menedékkérelemből 1409 kérelmet adott be szubszaharai afrikai állampolgár (a menedékkérők 2,992%-a), magasabb számban Szenegálból Szomáliából, Szudánból, Nigériából, Eritreából és Kamerunból.

² Líbiában élt a válság előtt 2011-ben: egymillió egyiptomi, 80.000 pakisztáni, 59.000 szudáni, 63.000 bangladesi, 26.000 filippínó, 10.500 vietnámi...

Demográfiai adottságai miatt Líbia már a hetvenes évektől kezdve vendégmunkásokra szorult a dinamikusan növekvő olajiparban. A Szaharán át Afrika szívéből Észak-Afrikába és (Tripoli és Bengázi kikötőjén keresztül) Európába vezető utat már a különféle árucikkkel, fűszerekkel és rabszolgákkal kereskedő karavánok is használták. Az olasz gyarmatosítás idején az útvonal „bezárult”, de az 1960-as évektől kezdve ismét megélénkült a forgalom Észak-Niger, Csád és Líbia között. Mégis csak az 1990-es évektől kezdve nőtt meg a fekete-afrikai bevándorlók száma Líbiában: Líbia és Csád között 1987-ben véget ért a háború, 1994-ben egyezményt kötöttek állampolgáraik szabad mozgásáról a két ország között, véget ért a nigeri és mali tuareg felkelés (1995 és 1996), ezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy biztonságosabbá váljon az átkelés a Szaharán. És a legfőbb bevándorlásra ösztönző tényező: Kaddáfi (kiábrándulva a vonakodó arab vezetőkből) meghirdette a pánafrikanizmust³, és többször is nyíltan biztatta a szubszaharai országok lakosait, akiket „testvérként” fogad majd, a munkavállalásra Líbiában. (Pastore, 2007)

Így a kilencvenes évektől kezdve egyre nagyobb számban érkeztek a szubszaharai afrikai bevándorlók Líbia területére. A „nyitott ajtók”-politika a kétezres években kezdett megváltozni, 2007-ben európai nyomásra az arabokra és afrikaiakra is vízumkényszert vezettek be, és a tartózkodási és munkavállalási engedélyek kiadását is szigorították. Ezen intézkedések eredménye volt, hogy „máról holnapra” másfél millió hosszabb-rövidebb ideje Líbiában tartózkodó vendégmunkás és családjaik illegális bevándorlóvá váltak. (Migration Policy Centre, 2013) A kétezres években a szigorítást kitoloncolási hullámok is követték Líbiában, a hivatalos indoklás szerint azért, hogy a bevándorlókat a líbiai munkaerőpiac igényeihez „igazítsák”. A kitoloncoltak nagy része szubszaharai afrikai állampolgár volt. (HRW, 2006)

A Kaddáfi-rezsim bukásával a líbiai fekete-ellenes rasszizmus megerősödött. Kaddáfi uralma idején az országban élő etnikai⁴ vagy vallási⁵ kisebbségeket gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták: a rendszer Zöld Könyve alapján Líbiában csak egy nép élt

³ A pánafrikanizmus célja az afrikai „nép” felemelése, az afrikai egység megteremtése

⁴ Habár a líbiaiak nagy része valóban arab, jelentős kisebbséget képeznek a nyugati hegyvidéken élő berberék, akik nyelvi és kulturális értelemben is elkülönülnek a Jafara fennsíkon élő arabul beszélő helyi törzsektől vagy az ország belső részein élő nomádoktól. Említésre érdemesek továbbá az ország tuareg, tibu és zaghawa kisebbségei. Ezen felül viszonylag jelentős fekete afrikai közösségek is élnek Líbiában, akiknek eredete még a rabszolga-kereskedelem korszakára vezethető vissza (tehát már Kaddáfi pánafrikanizmusa előtt is jelen voltak az országban).

⁵ A líbiai zsidók nagy része még a forradalom után, 1949-ben elhagyta Líbiát, a maradék 7000 fő az 1967-es arab-izraeli háború után telepedett le nagyrészt Olaszországban. A keresztény vallást csak a népesség 2%-a gyakorolta, ők bevándorlók. Ezen felül élnek még kis számban Ibadi muszlimok az országban, de a nagy többség szunnita muszlim.

(arab), amely vallási szempontból is homogén volt (iszlám). A valóságban ez azt jelentette, hogy a kisebbségek folyamatos diszkriminációval szembesültek az élet minden területén. A líbiai őslakos feketékhez való hozzáállást meghatározták a rabszolga-kereskedelem évszázadai alatt meggyökeresedett nézetek: a fekete bőrszínt Észak-Afrika szerte a rabszolgasággal azonosítják. Habár a saría törvények alapján a muszlimokat nem lehet rabszolgasorba taszítani, a muszlim rabszolgakereskedők ezt figyelmen kívül hagyva gyakran adtak el rabszolgának fekete muszlimokat. (Wright, 2007)

A déli oázisokban élő fekete harratin népcsoport (muszlimok) és néhány kisebb északi fekete bőrű csoport megítélése a mai napig abból táplálkozik, hogy ők rabszolgák leszármazottai: habár elvileg szabadok, mégis a legalantasabb munkákat végzik, és a városi nyomornegyedek legrosszabb részein élnek. (Olson, 1996) Amikor 1998-ban Kaddáfí a korábbi arab helyett afrikaiként kezdte definiálni Líbiát (a Líbia elleni szankciók miatt az arab országok vezetői vonakodtak a Kaddáfí-féle pánarab ideológiától, ennek eredménye volt a pánafrikanizmusra „váltás”), és Szubszaharából egyre nagyobb számban érkeztek feketék, a líbiai lakosság ellenérzése csak fokozódott. (Joffé, 2013) Mivel Kaddáfí nyíltan felemelte szavát a fekete-afrikaiak mellett, a feketéket a rendszer támogatóinak tartották, és a 2011-es forradalom után megindult a „vadászat” (Seymour, 2011) Kaddáfí fekete zsoldosai ellen. Kaddáfí az elit 32-es Brigádban (amelynek parancsnoka a diktátor egyik fia, Khamis volt) állítólag rendszeresen alkalmazott csádi, a Száhel-övezet különböző országaiból származó tuareg és nyugat-szaharai POLISARIO-harcosokat (IRIN, 2011), akik hírhedtek voltak a civilekkel szembeni brutalitásukról. A Khamis-féle brigád állítólag Kaddáfí halála után is követett el civilek elleni atrocitásokat Nyugat-Líbiában, ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy Líbia számos régiójában bosszúhadjárat indult a feketék ellen, amelynek sok esetben nem a Líbiában őshonos feketék, hanem a szudáni, eritreai bevándorlók este áldozatul. (Joffé, 2013)

Bár Kaddáfí sokat tett a törzsi helyett a nemzeti identitás kialakításáért, a Kaddáfí-rezsim bukása után tribalizmus mentén gyakorlatilag újrászerveződött az egész líbiai társadalom. Új törésvonalak nyíltak Kaddáfí támogatói és ellenzői között, az erőforrásokhoz való hozzáférés miatt, és az egyes, Kaddáfí által adományozott területek elvitatása kapcsán is. A törzsek milíciákat alapítottak, hogy az általános káosz idején akár fegyverrel is képviselni tudják saját érdekeiket: Nyugat- és Közép-Líbiában 2012 közepe óta gyakorlatilag nincs központi hatalom, a milíciák önkényes

letartóztatásokat, kínzást, bebörtönzést és bírói tárgyalás nélküli halálos ítéleteket hajtanak végre saját területükön.

A líbiai társadalom fekete-ellenes rasszizmusa a forradalom idején és azóta is elemi erővel tört a felszínre, és a feketék helyzete a Kaddáfi-érához képest napjainkra sokat romlott: a törvényen kívüli, nagyhatalmú milíciák aktív fellépése sok esetben épít a helyi lakosság rasszizmusára. Többek között az Amnesty International (Amnesty International, 2012) és az Európai Parlament (EP, 2012) is expressis verbis felhívta a figyelmet a fekete-afrikai lakossággal szembeni megtorló akciókra, amelyeket az esetek nagy részében semmilyen felelősségre vonás nem követ.

A milíciák megerősödésével, erős központi hatalom hiányában a csempészhálózatok működése elől minden akadály elhárult a Földközi-tenger déli partján (Marsai, 2015), teljesen ellenőrizetlen a több mint 1700 kilométeres líbiai tengerpart, másrészt a különféle líbiai csoportok közti viszályok rendszeres összecsapásokkal járnak, ami szintén menekülésre sarkallja a Líbiában élő külföldieket. (Marsai, 2014)

Líbiának jelenleg nincs működő menekültkérelmeket elbíráló rendszere, nem tagja az 1951-es menekültek helyzetét szabályozó ENSZ-egyezménynek és az 1967-es kiegészítő jegyzőkönyvnek (UNHCR honlapja). A líbiai hatóságok és milíciák nem tesznek különbséget migráns, menedékkérő és menekült között, illegális státuszuk miatt mindannyian ki vannak téve az önkényes letartóztatásnak, elzárásnak. Előfordul, hogy a líbiai rendőrség tartóztatja le a külföldi állampolgárokat, de sok esetben milíciák kezébe kerülnek, akik elveszik tőlük értéktárgyaikat, pénzüket, és határozatlan időre táborokba zárják őket, ahol embertelen körülmények uralkodnak. (Amnesty International, 2012)

A kritikus biztonsági helyzet ellenére továbbra is folyamatosan érkeznek migránsok főleg Maliból, Csádból, Nigerből, Dél-Szudánból, Etiópiából és Eritreából szárazföldi úton, azonban a 2011 előtti időkkel szemben nem állnak meg Líbiában, végcéljuk Európa. Sivatagi csempészbandák segítségével jutnak el a tengerpartig, ahol a tengeri utazást szervező csempészek táborokba zárják őket, és ha kellő számban összegyűltek, akkor lélekvesztőkre terelve kihajózzák őket a Földközi-tengerre. (Marton, 2015)

Migrációs szakemberek szerint a Földközi-tengeren át Afrikából Európába vezető migrációs útvonal a legveszélyesebbek közé tartozik a világon. (IOM, 2015) Ennek ellenére a 2015 szeptemberi becslések szerint az év első nyolc hónapjában minden eddiginél több, összesen 330.000 ember érkezett Európába a Földközi-tengeren

keresztül, közülük 210.000-en Görögországban, 120.000-en Olaszországban értek földet. (A 2014-es év 12 hónapjában Olaszországba tengeri úton 172.000 menekült érkezett, tehát a 2015-ös számadatok minden valószínűség szerint magasabbak lesznek) (OECD Migration Policy Debates, 2015).

Az érkezők összetétele azonban megváltozott: korábban a menekültek mintegy 25%-a szíriai volt. 2015-ben azonban tekintettel a tengeri út veszélyességére, és mivel Egyiptom és Algéria vízumkötelezettséget előírva megnehezítette a szírek Líbiába jutását, a szíriai menekültek aránya a földközi-tengeri úton Európába jutók között 6%-ra csökkent.

2015-ben nagyrészt eritreaiak (27%), nigériaiak (11%), szomálík (9%), gambiaiak (5%) és szudániak (5%) használták a földközi-tengeri migrációs útvonalat.

Külön problémát jelent, hogy a nagyrészt olajiparra épülő, a Kaddáfi-rezsim idején még dinamikus líbiai gazdaság és munkaerőpiac korábban sok Európába tartó fekete-afrikait „felszívott”, maradásra bírta a helyi munkalehetőségekkel. Míg 2011 előtt Líbia éves olajtermelési kapacitása évi 1,7 millió hordóra rúgott, 2011 végére ez 0,5 millió hordóra csökkent. 2012-ben ismét sikerült 1,4 millió hordóra feltornáznia a kitermelt mennyiséget, de míg nem alakul ki konszenzus az ország irányításáról, folyamatos akadozás várható a kitermelésben. 2011 óta bizonyos területeket, olajipari kitermelő egységeket lázadó csoportok tartanak ellenőrzésük alatt: 2013 végén például a keleti országrészben elfoglalták a kormányzati olajmezőket, és saját olajtársaságot alapítottak a cyrenaica-i lázadók (Krauss, 2013). Az olajkitermelés és a politikai-biztonsági helyzet változásait a GDP-növekedés volatilis alakulása is tükrözi. (2010: 5%, 2011: -62,1%, 2012: 104,5%, 2013: -13,6%, 2014: -24%, World Bank, 2015)

A politikai bizonytalanság és káosz tehát a gazdaság alakulására is rendkívül negatívan hat: egyre több a líbiai munkanélküli, amely szintén az idegen-ellenesség irányába hat. A líbiai munkaerőpiac alig kínál lehetőséget a külföldről érkező vendégmunkásoknak napjainkban. (KPMG, 2014)

A szubszaharai afrikai kibocsátó országok kivándorlásra ösztönző tényezői

Általánosságban is igaz a migrációval kapcsolatban, így a szubszaharai afrikai országokból származó migránsokra is jellemző: **nem a szegény országok legszegényebbjai indulnak útnak**, ugyanis ők nem tudnák megfizetni az

embercsempészek által követelt díjakat. (Marsai, 2015) Éppen ezért az Európába érkezők általában magasabban képzettek, mint a kibocsátó országokban az összlakosság. (OECD, 2015) Franciaországban, ahol nagyobb számban élnek afrikai bevándorlók, önkéntes bevallás alapján készült 2010-ben egy felmérés 6000 bevándorló megkérdezésével: ennek alapján **a szubszaharai Afrikából érkezők mintegy 10 %-a végzett felsőfokú tanulmányokat.** A szubszaharai afrikai felsőoktatás azonban (néhány kivételtől eltekintve) gyakorlati értékét tekintve messze elmarad az európai normáktól. A francia jelentések továbbá kiemelik, hogy **szubszaharai afrikai országokból inkább egyedülálló, fiatal férfiak érkeznek** (ELIPA, 2011), gyakran akár 15 év alattiak.

Az Afrikából érkezők okai a kontinens elhagyására:

- a jó líbiai munkalehetőségek szűkülése, a líbiai fekete-ellenes rasszizmus megerősödése és a menekültstátusz rendszerének akadozása Líbiában továbbbúzi a menekülteket és a gazdasági céllal bevándorlókat is
- **nincs lehetőség a tisztességes megélhetésre** a származási országban
- **politikai instabilitás** (polgárháborúk, bukott államok, krónikus vészhelyzetek) vagy **elnyomó rezsimek** a kibocsátó országban
- változó klíma, **elsivatagosodás**, természeti katasztrófák
- rendkívül dinamikus növekvő fiatal (a lakosság egyharmada 20 és 24 év közötti, UNFPA, 2012) népesség, szubszaharai Afrika jelenlegi lakossága 900 millió, ENSZ-becslések szerint 2050-re várhatóan kétmilliárd, 2100-ra 3,8 milliárd fő lesz – ez hatalmas nyomást gyakorol a kibocsátó országokra (élelmezés, alapvető szolgáltatások, iskoláztatás, munkalehetőségek biztosítása)

A tanulmányban említett kibocsátó országok közül néhány akár több kivándorlásra ösztönző tényezővel is küzd, amelyek egymás hatását erősítik. Az elmúlt egy évtizedben belső konfliktusokkal szembesült Szudán és Dél-Szudán⁶, Szomália⁷, Mali⁸ és Nigéria⁹. Ugyanakkor a Száhel-övezeti országokban (többek között Szenegál, Mauritánia, Mali, Niger, Csád, Szudán, Eritrea, Etiópia) súlyos problémát

⁶ egymással harcoltak Dél-Szudán függetlenné válásáig, jelenleg pedig a dél-szudáni dinka és nuer etnikumok egymás ellen

⁷ bukott állam, nincs működő központi hatalom, Kelet-Afrika legrettegettebb terrorszervezete, az Al-Shabaab 2009-2010-ben még uralma alatt tartotta a legtöbb fontos várost Szomáliában

⁸ tuareg felkelésre rákapcsolódó iszlám hatalomátvétel hatására francia beavatkozás, a helyzet a mai napig nem rendeződött

⁹ a Boko Haram radikális iszlamista terrorszervezet 2015 márciusában Belgiumnyi területet tartott uralma alatt

jelent az elsivatagosodás (a Szahara dél felé terjeszkedik, a Csád-tó kiszáradóban), és az egyre gyakoribb szárazságok, illetve az elmúlt években a terrorista szervezetek (Anszár al-Sária, al-Káida az Iszlám Maghreb Földjén, stb.) megerősödése, a drog- és embercsempész hálózatok¹⁰. A csempészhálózatok a hatalmas, gyéren lakott és nehezen megközelíthető, államhatalom által kevésbé vagy nem ellenőrzött Száhel-övezetben szabadon folytathatják illegális tevékenységüket.

Elnyomó rezsimek jellemzik többek között Eritreát¹¹, Csádot¹² és Etiópiát¹³.

Az afrikai elvándorlás kulcsa talán mégis inkább a gazdasági kilátástalanság. A szubszaharai afrikai országok nagy részében a dinamikusan növekvő létszámú lakosság számára a korrupt kormányok képtelenek elegendő számú munkahelyet teremteni. A Nemzetközi Valutaalap becslései szerint 2010 és 2035 között Afrikában 450 millió új szereplő lép be a munkaerőpiacra: tehát a szubszaharai Afrika előtt álló legnagyobb kihívás napjainkban (magas termelékenységű) munkahelyek teremtése. (IMF, 2015)

A fentiek alapján a közeljövőben **nem várható a szubszaharai kibocsátó országok problémáinak megoldása, különös tekintettel a kilátástalan jövővel szembenező fiatalokéra.** Valószínűleg **növekvő mértékben folytatódik majd az elvándorlás, és a relatív földrajzi közelség miatt a fejlett régiók közül továbbra is Európa lesz a fő cél.**

Felhasznált irodalom

Amnesty International (2012): Libya – Foreign nationals face abuse and exploitation, Press Release, <https://www.amnesty.org/en/press-releases/2012/11/libya-foreign-nationals-face-abuse-and-exploitation/> (Letöltve: 2015. szeptember 24.)

ELIPA, Étude Longitudinale sur l'Intégration des Primo-Arrivants (2011): Infos migration, 2011 janvier, http://www.immigration.interieur.gouv.fr/content/download/38847/296207/file/IM_19_ELIPA_2.pdf.(Letöltve: 2015. szeptember 24.)

¹⁰ a latin-amerikai drogkereskedők ugyanis a narkóállam” Bissau-Guineában landolva Nyugat-Afrikán és a Száhel-övezeten keresztül juttatják el Európába kokainszállítmányaikat

¹¹ ahol a katonai szolgálat az állampolgárokat egész életükben modernkori rabszolgaságra kötelezi és elszakítja a családjuktól

¹² ahol Idriss Déby vaskézrel ragaszkodik 25 éve megszerzett hatalmához, és folyamatosan harcol az ország „felkelői” ellen

¹³ Hailemariam elnök pártja 2015 májusában a parlamenti helyek 100%-át megszerezte

European Parliament (2012): European Parliament Resolution on the situation of migrants in Libya,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B7-2012-0518&language=EN> (2015. szeptember 24.)

Ferruccio, Pastore (2007): Libya's entry into the migration great game: Recent Developments and critical issues, Centro Studi di Politica Internazionale,
<http://www.cespi.it/PDF/Pastore-Libia-great%20game.pdf> (Letöltve: 2015. szeptember 21.)

FRONTEX (2015): Central Mediterranean Route,
<http://frontex.europa.eu/trends-and-routes/central-mediterranean-route/>
(Letöltve: 2015. szeptember 24.)

HRW (2006): Stemming the Flow: Abuses Against Migrants, Asylum Seekers and Refugees, Volume 18., No.5 (E)
<http://www.hrw.org/reports/2006/libya0906/libya0906webwcover.pdf>
(Letöltve: 2015. szeptember 21.)

IMF (2015): How Can Sub-Saharan Africa Harness the Demographic Dividend?,
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2015/afr/eng/pdf/chap2.pdf>
(Letöltve: 2015. szeptember 24.)

IOM (2015): Mediterranean Migrant Arrivals, Deaths at Sea Soar,
<https://www.iom.int/news/mediterranean-migrant-arrivals-deaths-sea-soar>
(Letöltve: 2015. szeptember 24.)

IOM (2011): Libyan Crisis, One Month into IOM's response,
<http://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/media/docs/reports/MENA-One-Month-Report.pdf> (Letöltve: 2015. szeptember 21.)

IRIN Humanitarian News and Analysis (2011): Libya – Sub-Saharan migrants keep their heads down, <http://www.irinnews.org/report/93763/libya-sub-saharan-migrants-keep-their-heads-down> (Letöltve: 2015. szeptember 24.)

Joffé, George (2014) : Minorities in the new Libya in Ennaji, Moha Ennaji (ed.): Multiculturalism and Democracy in North Africa: Aftermath of the Arab Spring, Routledge Publishers

KPMG (2014): Investing in Libya,
<https://www.kpmg.com/LY/en/IssuesAndInsights/Research/Documents/Investing-in-Libya.pdf> (Letöltve: 2015. szeptember 25.)

Marsai Viktor (2014): A líbiai válság elmúlt két és fél éve európai szemszögből, Nemzet és Biztonság, 2014/3. szám

Marsai Viktor (2015): Líbiai menekültek – európai válaszok,
<http://www.afrikablog.hu/mi-allhat-az-egyre-nagyobb-mereteket-olto->

[europaba-iranyulo-menekultaradat-hattereben-libiai-menekultek-europai-valaszok/](#) (Letöltve: 2015. szeptember 23.)

Marton Béla (2015): Emberkereskedők zúdítanak menekültáradatot Európára, Interjú Marton Béla tripoli magyar nagykövettel, Népszabadság, 2015. április 24.

Migration Policy Centre (2013): Libya, The Demographic-Economic Framework of Migration, The Legal Framework of Migration, The Socio-Political Framework of Migration,

http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/migration_profiles/Libya.pdf

(Letöltve: 2015. szeptember 21.)

Olson, James S. (1996): The Peoples of Africa: An Ethnohistorical Dictionary, Greenwood Publishing, Westport

Seymour, Richard (2011): Libya's spectacular revolution has been disgraced by racism, The Guardian, 30 August 2011,

<http://www.theguardian.com/commentisfree/2011/aug/30/libya-spectacular-revolution-disgraced-racism> (Letöltve: 2015. szeptember 23.)

UNFPA (2012): Status Report – Adolescents and Young People in Sub-Saharan Africa – Opportunities and Challenges, <http://www.prb.org/pdf12/status-report-youth-subsaharan-Africa.pdf> (Letöltve: 2015. szeptember 24.)

UNHCR (2011): Update on the humanitarian situation in Libya and the neighbouring countries, <http://www.unhcr.org/4d7788729.html> (Letöltve: 2015. szeptember 21.)

Wright, John (2007): The Trans-Saharan Slave Trade, Routledge Publishers